

Др Шербо Рашиодер

О ВАКУФИМА У ЦРНОЈ ГОРИ С КРАЈА XIX И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВИЈЕКА

Питање вакуфа¹, њиховог настанка, развоја, правног статуса, скоро да није било предмет научних истраживања, поготову не за подручје Црне Горе. У том смислу, изузев студије Мехмеда Беговића² у којој је у општим цртама третирана наведена проблематика с правног становишта, скоро да нема релевантне литературе. Разлози за такво стање су вишеструки, дијелом су везани за оскудност историјских извора и свакако за непрепознатљивост тематског оквира као довољног истраживачког изазова. Отуда и овај рад цјелокупну своју амбицију своди на фрагментарно назначивање ове проблематике са циљем да укаже на могуће правце истраживања. Она су могућа превасходно на примарним историјским изворима. За дио њих знамо да су похрањени у Архиву бившег министарства вакуфа у Анкари и Архиву предсједништва владе у Цариграду (за османски период), Државном архиву Црне Горе на Цетињу (за период 1878-

¹ Вакуф, Waqf, и - арапски дословно значи "задржавање новца", задужбина побожних или фонд за добротворне сврхе. Од XI вијека, са успоном турске владавине у средишњим исламским земљама, одређена средства се издвајају за финансирање вјерских институција. Заоставштине су стваране и за чланове уже породице богатог муслимана, мада нијесу биле стриктно наследне. Сви земљишни посједи окарактерисани као вакф доносили су двоструку корист, јер су били ослобођени од пореских давања а ни држава их није могла одузети. Ренте коју су они доносили била је стални извор прихода градских вјерских функционера (улема), који није подлегао зекату, порезу који се убирао у милосрдне сврхе и чије је сакупљање било право и дужност сваког муслиманског владара. У данашње вријеме породични вакф је реформисан, централизован или укинут, док је онај који служи општем добру опстао.

Цит. према: Енциклопедија живих религија, Београд 1990, 764.

² Мехмед Беговић, Вакуфи у Југославији, САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 44, Београд 1963.

1916) и Архиву Југославије - министарство вјера (за период 1918-1929), министарство правде (за период 1929-1941) и Архиву Македоније у Скопљу (Вакуфска дирекција).

У бившој османској царевини питања вакуфа рјешавана су по прописима шеријатског права које се темељи на Курану и традицији (сунет). Тек у XIX вијеку ова област се почела уређивати посебним законима, тако да је 1860. године донијет Закон о укидању гедик вакуфа, 1863. Закон о управи вакуфа, а 1870. Закон о реду наслеђивања и царетин вакуфа. О овој проблематици има прописа и у Османском земаљском закону из 1858, као и у Османском грађанском закону (Мецела) чији су прописи доношени постепено од 1869-1876. године.³ Наведени прописи примјењивани су и на онај дио данашње Црне Горе који је био под османском влашћу до 1912. године. Ово питање је нешто другачије рјешавано на подручју Црне Горе у границама прије балканских ратова, посебно после 1878. године, када је знатан дио територије насељене муслиманским живљем припао Црној Гори. Иако се велики дио овог становништва иселио,⁴ питање њиховог правног статуса рјешавано је у континуитету развоја црногорске државе. Чланом 30. Берлинског уговора из 1878. године, муслиманима⁵ у Црној Гори је загарантовано право власништва над цјелокупном непокретном имовином.⁶ Црна Гора је још раније признала слободу исповједања ислама. До 1878. године вакуфи на територији ослобођеној од Турака прелазили су у државну својину као добра која су остала без господара. Држава је њима слободно располагала. Поменути чланом Берлинског уговора било је прецизирано да ће питање вакуфа уредити посебна мјешовита црногорско-турска комисија.⁷ С друге стране, то је и вријеме уређења духовне јурисдикције над исламским живљем у Црној Гори и оснивања њихове вјерске заједнице. За првог муфтију муслимана у Црној Гори постављен је Хаџи Салих-ефенди Хули из Улциња (родом је био из Скадра), којем је књаз Никола дао "пуноважну власт да

³ Мехмед Беговић, н. д, 5.

⁴ Видјети: Новак Ражнатовић, Црна Гора и Берлински конгрес, Цетиње 1979.

Ејуп Мушовић, Муслиманско становништво Србије од пада Деспотовине и његова судбина, Краљево 1992, 152-155.

Петар Шобајић, Никшић (Оногшт), Београд 1938, 116-122.

⁵ Појам "муслиман" у овом раду коришћен је преваходно у контексту обиљежја вјерске припадности и отуда је означен малим словом.

⁶ Новак Ражнатовић, н. д, 311-312.

⁷ М. Беговић, н. д, 7.

суди муслиманима по шеријату, онако исто како је било у Турски вакал".⁸ Потом је од стране књаза потврђено постављање кадија у Улцињу, Бару и Подгорици. Пошто се послје неспоразума са црногорским властима, први муфтија црногорских муслимана Хаџи Салих-ефенди Хули 1883. године иселио у Скадар, књаз Никола је тражио од Турске да пошаље новог муфтију.⁹ Турска је послала Хаџи Мустафу Хилми-ефендију Тиквешалију (родом из Тиквеша) и одредила му плату од 100 лира, док му је Црна Гора давала 100 наполеона годишње. Нови муфтија се из Улциња на књажев захтјев преселио у Подгорицу.¹⁰

До доношења Устава 1905. године, питања духовне јурисдикције су углавном рјешавана законодавним уредбама књаза Николе као јединог законодавца. Тек је Уставом прецизирано да "унутрашња управа" над муслиманима у Црној Гори припада црногорском муфтији.¹¹ У својој пријесточној бесједи поводом проглашења Устава књаз Никола је нагласио: "Нашим држављанима, Муслиманима, који не уступају добрим владањем, редом и послушношћу својим хришћанским суграђанима, потврдио сам "шеријат" - закон о браку, диоби, нашљедству и изравнао их слободама и правима с њиховом кршћеном браћом у држави, а духовне везе, које су их вазда спајале са њиховим Великим калифом, нијесу им спречаване".¹² Потврда цитираних књажевих ријечи може се наћи у пракси да је до доношења Устава, муфтију у Црној Гори постављао Високи шејхулислам из Цариграда, уз сагласност црногорског књаза. Муфтија црногорских муслимана је по свом положају био изједначен са црногорским митрополитом, као представником православне, и барским надбискупом, као представником римокатоличке цркве. Муфтија се старао о свим муслиманским задужбинама (џамије, мектеби, медресе, вакуфи и сл), а уз то је био врховни исламски поглавар који је именовао кадије уз потврду владара

⁸ Глас Црногорца 41/1912, 4, 2-3, Црногорски и босанско-херцеговачки муслимани и надлежност шеријатских судова. Аутор ових редова је у свом раду "Историјско-методолошки оквир истраживања нове историје цркве (вјерских заједница) у Црној Гори 1878-1945", Историјска наука и настава историје у савременим условима, Одјељење друштвених наука, књ. 14, ЦАНУ, Подгорица 1994, користећи расположиву литературу погрешно написао да је први муфтија црногорских муслимана био Хаџи Мустафа Хилми Тиквешалија.

⁹ Видјети: Војвода Симо Поповић, Мемоари, Цетиње-Подгорица 1995, 559-576.

¹⁰ Видјети: Симо Поповић, н. д, 576-577. Симо Поповић наводи да је ово пресељење извршено на његову молбу књазу, како би се смањио његов утицај у једном "чисто мухамеданском мјесту", какав је Улцињ тада био.

¹¹ Устав за Књажевину Црну Гору, Цетиње 1907, 2, 35 (чл. 129). Педесет година на престолу Црне Горе 1860-1910, Цетиње 1910, 115-116.

¹² Краљ Никола, Политички списи, Цетиње, Титоград 1980, 349.

преко министарства просвјете. Кадије су судиле по шеријату и њихова рјешења, уколико би се поднијела књажевским судовима на извршење, била су извршавана.¹³

Када је јуна 1912. године краљ Никола за муфтију црногорских муслимана именовано Муртезира Карађузовића, сједиште Главне управе шеријата пренијето је из Подгорице у Стари Бар.¹⁴ Карађузовић је припадао категорији најобразованијих муслимана у Црној Гори. Био је близак краљу Николи и поборник вјерске толеранције. Чланцима у "Гласу Црногорца", у дужем временском периоду, износио је своја виђења вјерског и политичког положаја муслимана у Црној Гори, афирмишући углавном толерантан став краља Николе према овој категорији својих поданика. Превео је "Илмихал" на српски језик и он је штампан 1900. године у Мухамед-беговој штампарији у Цариграду за потребе вјерске поуке муслимана у Црној Гори.¹⁵ Муфтија Карађузовић је 1913. године тражио да се њему потчине муслимани на територијама које су припале Црној Гори после балканских ратова, што је црногорска влада одбила због неријешених односа са Турском.¹⁶ До јуна 1913. године тим подручјем је управљао бјелопољски муфтија (подручје од Пљеваља до Пећи), а од тада његова се надлежност проширила и на Бијело Поље и околину, Доњи Колашин и Рожајску капетанију. У плавско-гусињској и пљеваљској области биле су постављене посебне муфтије (Шабо Мусић и Дервиш-ефенди Шећеркадић).¹⁷

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године значајно се мијења територијално-правни оквир дјеловања Исламске заједнице у Црној Гори. Већ 1919. године установљено је Министарство вјера као "орган централне државне управе, која у границама постојећих прописа

¹³ *Глас Црногорца* од 1. 06. 1912, бр. 22, 2-3, Муслимани у Црној Гори.

¹⁴ АЈ, 66 пов. - 105 -340, препис указа Краља Николе од 20. јуна 1912. год.

Глас Црногорца од 23. VI 1912. бр. 27; Шербо Растодер, н. д, 205.

¹⁵ О Муфтији Карађузовићу видјети: Фејзулах Хаџибајрић, Муртеза ефендија Карађузовић, муфтија црногорских муслимана, Сарајево 1963 (сепарат).

Шербо Растодер, н. д, 201-242.

Михаило Јововић, Моја сјећања на Муфтију Карађузовића (необјављени рукопис у посједу аутора).

Јован Јовановић, Муслимани у црногорској држави, Побједа 4 - 11. април 1980 (фељтон).

¹⁶ Бранко Бабић, Политика Црне Горе у новоослобођеним крајевима 1912-1914, Цетиње-Титоград 1984, 225.

¹⁷ Исто, 226.

врши врховну, надзорну и највишу управну власт у свим вјерскополитичким пословима". Министарство вјера је вршило сву управну власт у врховној инстанци. Имало је четири одјељења: опште, одјељење за источно-православну, за католичку и муслиманску вјероисповијест и свако одјељење је имало начелника над којим је био министар. Министарство вјера је укинато 1929. године (последњи министар Тугомир Алауповић поднио је оставку 24. IV. 1929), а послове из надлежности овога министарства преузело је министарство правде.

Видовданским уставом (1921. год) била је зајамчена слобода вјере и савјести. Вјероисповијести су биле равноправне пред законом. Признате вјероисповијести су могле самостално уређивати вјерске послове и управљати својим закладама и фондовима у границама закона. Поред осталог, устав је предвиђао забрану вјерским представницима да своју духовну власт употребљавају ван вјерских богомоља, или преко натписа вјерског карактера или да злоупотребљавају своје "званичне дужности у партијске сврхе" (чл. 12). Чланом 16 Устава било је прописано да се "вјерска настава даје по жељи родитеља, односно стараоца, подвојена по вјероисповиједима а у сагласности са њиховим вјерским начелима". Наведена уставна рјешења нијесу битније мијењана ни у Октроисаном уставу из 1931. године, тако да су рестриктивна правна рјешења омогућавала држави да успостави апсолутну контролу над вјерским заједницама, посебно у периоду док наведена проблеметика није била ријешена уставима вјерских заједница у духу декларативно прокламованог начела одвајања цркве (вјере) од државе.¹⁸

Под новоосновано Министарство вјера у Крљевини СХС потпала је и управа шеријата у Црној Гори. Муфтија црногорских муслимана Муртезиз Карађузовић је био пензионисан. Послије уложене жалбе био је задржан у служби, али без назива "црногорски". Потом је опет био пензионисан, а на то мјесто је био постављен Мурат Водопић. Управа шеријата поново је из Бара пресељена у Подгорицу,¹⁹ а цјелокупно исламско старјешинство је било потчињено врховном муфтији чије је сједиште било у Београду. Тада су у Краљевини СХС паралелно егзистирале двије исламске вјерске заједнице: једна за Србију (са Косовом и Македонијом) и Црну Гору, на чијем челу је био муфтија са сједиштем у Београду, и друга, за подручје Босне и Херцеговине, Хрватске, Славоније, Словеније и Далмације, којом је управљао реис-ул-улема са сједиштем у Сарајеву. Јединство исламске вјерске заједнице у Југославији успостављено је тек у Уставу Исламске

¹⁸ Видјети: Шербо Растодер, н. д, 208-210.

¹⁹ Шербо Растодер, н. д, 219.

вјерске заједнице из 1930. године, по којем су муслимани у Краљевини Југославији чинили јединствену заједницу са врховним старјешинством Исламске вјерске заједнице и реис-ул-улемом са сједиштем у Београду. У административном погледу Исламска вјерска заједница је била подијељена на два улема-меџлиса, са сједиштем у Сарајеву и Скопљу, два вакуфска-меарифска вијећа и двије вакуфске дирекције. Подручје Црне Горе било је подређено улема-меџлису у Скопљу, а сједиште муфтије било је у Пљевљима.²⁰ Почетком 1936. године донијет је нови закон и Устав Исламске вјерске заједнице по којем су укинуте институције муфтијства, а сједиште реис-ул-улема је пренијето из Београда у Сарајево.²¹

Наведени сажет приказ развоја Исламске заједнице омогућава прецизније ситуирање проблематике везане за вакуфе, као посебне врсте задужбина које су чиниле значајну социјално-економску основу дјеловања вјерске заједнице муслимана на овом подручју. Правни статус вакуфа у самосталној црногорској држави може се пратити почев од 1878. године. До тада су вакуфи на територији ослобођеној од Турака прелазили у државну својину као добра која су остала без господара и њима је држава слободно располагала. Послије 1878. године правни статус вакуфа се мијења сходно уговорима и законским рјешењима којима је организована Исламска заједница у Црној Гори и питања духовне јурисдикције унутар исте. Општим имовинским законом за Црну Гору од 25. III 1888. године, члановима 716-719. било је прописано да исламска заједница, као и друге признате вјере, има право да управља вјерским задужбинама. Законом је било прописано да су "мухамеданске џамије" и друга "постојана вјерска уређења" равноправна лица и субјекти права и носиоци права и обавеза (чл. 716-717). У чл. 718 стајало је да "управа добара црковних и других имаоника вјерског значаја, као и њихово заступништво напрама осталоме свијету, бива по уставу њихову, по другим признатим правилима и по наредбама законите им власти, у колико нијесу у опреци са државним законима".²² Наведена рјешења су прецизирана већ помињаним одредбама Устава из 1905. године

²⁰ Ислам и муслимани у Босни и Херцеговини, Сарајево 1977, 151.

Енциклопедија живих религија, Београд 1990, 306-307.

Устав Исламско-верске заједнице Краљевине Југославије, Службене новине Краљевине Југославије 25. 07. 1930, бр. 167.

²¹ Видјети: Устав Исламско-вјерске заједнице Краљевине Југославије, Службене новине Краљевине Југославије 6. XI 1936, бр.256-XIV.

²² Видјети: Валгазар Богишић, Изабрана дјела, Општи имовински законик за Црну Гору, Београд 1986, 404.

Махмут Беговић, Вакуфи у Југославији, 7.

и његовим чл. 140 којим је било прописано: "Добротворни заводи и задужбине за црквоне и просвјетне циљеве, које оснују приватни људи својим имањем или фондовима, моћи ће постојати с одобрењем државне власти. Имање тијех завода и задужбина не може се сматрати као државно имање, и не може се на што друго употребити осим на оно, зашта је завјештено и како је намијењено".²³ Наведена правна рјешења чинила су тек граничне линије унутар којих су у различитим временима, различитим поводима, наведена питања постајала дио интегралне државне политике, социјалних и аграрних односа, посебно у крајевима ослобођеним у балканском рату.²⁴

Уједињењем и стварањем Краљевине СХС 1918. године, питање вакуфа се рјешава у оквиру интегралне политике новостворене југословенске државе. Законским рјешењима држава успоставља пуну контролу над овим обликом својине. Већ септембра 1919. године донијета је привремена уредба о управи вакуфа у КСХС, осим у Босни и Херцеговини, "којом је надзор над вакуфима у Србији и у Црној Гори преузело новоосновано министарство вјера, док је вакуфима у Босни и Херцеговини остављена постојећа аутономија. Министарство вјера је одлучивало о свим облицима располагања вакуфским добрима. Предвиђено је било да се "у свим окружним и среским мјестима гдје има муслимана и вакуфских добара", успоставе "вакуфски меџлиси", који се састоје од муфтије као предсједника и четворице муслиманских грађана као чланова. Чланове среских и вакуфских меџлиса именовано је министар вјера, "након саслушања надлежног окружног муфтије, који треба да се у томе споразуме с месним муслиманским становништвом". Дужност среских вакуфских меџлиса је била "да истражује и држи у евиденцији све вакуфско имање које се налази у срезу, да надзире џамије и вакуфске зграде..." (чл. 4), док су вакуфима управљале мутевелије по прописима вакуф-нама (чл. 6). Вишак прихода од вакуфа уплаћиван је у централни вакуфски фонд (чл. 9).²⁵ Три године касније (28. II 1922.) донијет је "Закон о управи вакуфа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца сем Босне и Херцеговине", којим су углавном законски оснажене претходно наведене одредбе "уредбе" из 1919. године.²⁶

²³ Устав за Књажевину Црну Гору, Цетиње 1907, 37.

²⁴ О томе видјети више: Жарко Булајић, Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912), Титоград 1950.

Бранко Бабић, Политика Црне Горе у новоослобођеним крајевима 1912-1914, Цетиње-Титоград 1984.

²⁵ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 6. X 1919, бр. 105, 2.

²⁶ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 23. XII 1922, бр. 28, 1-2.

Послије доношења Устава Исламске вјерске заједнице 1930. године, донијета је Уредба о управљању самосталним вакуфима и о употреби и одржавању њихових имовинских објеката (15. III 1931).²⁷ Уставом Исламске вјерске заједнице истој је признато право "да самостално управља и слободно располаже верском имовином, вакуфима (задужбинама)" (чл. 5), и у том смислу као органи Исламске вјерске заједнице успостављена су вакуфско-меарифска вијећа у Сарајеву и вакуфско-меарифско вијеће у Скопљу, које је вршило надзор над вакуфима у Србији, Црној Гори, Косову и Метохији и Македонији. Сходно прописима Устава Исламске вјерске заједнице, вакуфско-меарифско вијеће у Скопљу донијело је 15. августа 1931. године "Уредбу о управљању самосталним вакуфима и о употреби и одржавању њихових имовинских објеката" којом је прецизиран начин и надзор управе над вакуфима. Уставом Исламске вјерске заједнице Краљевине Југославије, који је донијет 21. октобра 1936. године, углавном су потврђена напријед наведена рјешења у дијелу управе вакуфима. Успостављене су вакуфске дирекције у Сарајеву и Скопљу као извршни органи, већ помињаних вакуфско-меарифских сабора (чл. 63), на чијем челу је био директор којег је постављао сабор као сталног чиновника (чл. 64). Вакуфска дирекција је водила послове управе над вакуфима. У срезовима су организована среска вакуфско-меарифска повјереништва (имала 7 чланова у срезовима са преко 10.000 муслимана и 5 у осталим срезовима), са прецизно одређеним надлештвима (чл. 48-53).

У наведеном државно-правном оквиру егзистирали су вакуфи на подручју данашње Црне Горе, који су настали доласком Ислама на ово подручје, о којима располажемо изворним подацима само за новији период. У том смислу наводимо сажет преглед појединих већих вакуфа с краја XIX и прве половине XX вијека.

Барски и улињски вакуфи

Барски вакуфи су својом бројношћу, величином и богатством релативно рано, у односу на остале, подстакли поједине истраживаче да их истражују. Тако, захваљујући Марку Драговићу данас нешто више

²⁷ Архив одбора исламске заједнице Стари Бар, (АОИЗСБ), несрећена грађа, Уредба...

знамо о овим задужбинама и у ранијем периоду.²⁸ Свакако један од најпознатијих барских вакуфа био је ВАКУФ ВОДЕ ЗЕЈНЕЛ-БЕГА АВЕРИЋА. Не зна се тачан датум настанка овог вакуфа, али се зна да је бег Аверић послје пресељења из Подгорице у Бар завјештао одређену суму новца којом су финансирани радови довођења воде из једне пећине која се налазила више села Турчина у барску варош (тврђаву). До тада варош и тврђава нијесу имали живу воду, већ се становништво снабдијевало из бистијерни и оближње ријеке Бунар. Вода је доведена цијевима које су првобитно биле од земљане ђунте, које су почев од 1905. године замијењене гвозденим цијевима. Зна се такође да је вакуф бега Аверића 1901. године располагао капиталом од 4.743 фиорина и 83 новчића, као и са 926 коријена маслине, чија је вриједност тада процјењивана на око 8000 фиорина.

ВАКУФИ ГРАДСКИХ ЦАМИЈА односно цамија које су се налазиле у градској тврђави настали су завјештањем разних људи. Ове цамије настале су послје заузимања Бара 1571. године, када су Турци поједине цркве претворили у цамије. Тако је и позната црква св. Ђорђа претворена у цамију и названа Лонца,²⁹ док је бивша црква св. Марка такође претворена у цамију и названа Орта.³⁰ Вакуф цамије Лонца имао је 466 коријена маслине које су завјештали Зејнел-бег и његова жена, Осман Сулејмановић, Хаџи Етен Асан Тахири, Адем Карађузовић, Сулејман-ага Томаш, Асан-ага Шкањевић и два непозната лица, док су 44 маслине узете на име дуга од Мухамеда и Ахмета Ејубовића. Вакуф Орта цамије имао је 163 коријена маслине које су завјештали: Махмут Јанузовић, жена Зејнел-бега, неки кајмакам родом из Азије, Мурат Капетановић, Смајил Етемагин, Сулејман Томаш, док су два коријена маслине узета на име дуга од Омера Чанте. Приходи од ових вакуфа употребљавани су за разне потребе

²⁸ Видјети: Марко Драговић, Мухамеданске задужбине у Бару, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена, ЈАЗУ, књ. XIII, св. 2, Загреб 1908. Драговић на почетку поменутог текста наводи сљедеће: "Мухамеданци, или како се они радије називају, муслимани у задужбинама (вакуфи) не заостају иза других организованих народа, само је разлика што они не умију употријебити те задужбине (завјештаје), тако zgodно и корисно, како умију други народи и нијесу вјешти руковати њима, као што други народи чине."

²⁹ Лонца је турска ријеч и значи: скуп, сједник, састанак, односно мјесто на којем су се одржавали састанци и сједнице.

³⁰ Орта (тур.) - средња.

наведених џамија, а послје њиховог рушења 1881. године,³¹ уље од маслина се продавало и добијени новац је улаган уз камату. Тако је на рачуну овога вакуфа 1901. године било 42.103 гроша и 18 пара.

ВАКУФ МОСТА НА ВРУЂОЈ РИЈЕЦИ (ријека која извире испод планине Лисињ) такође је настао у османском периоду. О њему се зна да је 1886. године поправљен од завјештаног новца и да је за поправку утрошено 10.753 гроша и 30 пара. Вакуф је посједовао 384 коријена маслина.

ВАКУФ ВОДЕ КОД ЏАМИЈЕ КУЊЕ, коју Драговић описује као најљепши у Мркојевићима, настао је завјештањем Ајше Перичић. Она је завјештала 100 гроша на добит (камату), па када је та свота довољно нарасла, направљена је бистијерна.

ВАКУФ ВОДЕ "ДАБОВ КАМЕН" у Микулићима настао је завјештањем 1.500 гроша од стране Сулејмана Ибрахима Перацића.

Један од најинтересантнијих свакако је био **"ВАКУФ ЗА ИЗНОС ВОДЕ НА ПАЗАРУ У ВАРОШИ БАРУ"** (данас Стари Бар). Наиме, неколико људи је завјештало одређени број коријена маслине од чијег се прихода плаћало доношење воде у бачвама на пазар, како би народ могао да пије. Завјештање су учинили Сокја Синановић (25 коријена маслине, у мјесту Курилу) како би се сваког љета износила по једна бачва воде, потом Хаџи Фазли Али (75 коријена маслине) како би се шест мјесеци у години сваки дан доносила по једна бачва воде за душу Зоне Абдулахове. Мехмед Мурсел завјештао је 800 гроша да би се сваког љета по једна бачва воде доносила пред подградску џамију, док је Мејрема Була Skeјовића завјештала 300 гроша како би се љети на пазар доносила по једна бачва воде. Исти аманет је оставио и својим синовима Мемин-ага Омербашић, док је Хаџи Мехмед Булмаз завјештао 500 гроша а Јашар Понтић 200 гроша како би на барском пазару могло увијек бити довољно воде. Хава Дура Рецовића завјештала је 100 гроша како би се по једна бачва воде износила пред џамију у Заљево, док је Хаваја Карађузовић завјештала 33 коријена маслине, како би се од тог прихода у вријеме рамазана палио фењер на улазу у град. За мектеб који се налазио на мјесту данашње пијаци Асан-ага Skeјовић завјештао је 37 коријена маслине, док је за мејтеп Бајровића, Хаџи Махмут Ветић завјештао 22 коријена маслине у мјесту

³¹ Џамија Лонца, односно бивша црква св. Ђорђа којој је био дограђен минарет, послужила је послје ослобођења Бара 1878. године као складиште муниције. У експлозији 1881. године страдао је већи дио тадашњег града, а било је и око 30 мртвих и рањених. Џамија Орта је била претворена у неку врсту војног магацина. Драговић наводи да се ту "чува неко старо оружје и опрема из венецијанског периода".

званом Ђузлук. За подградски мејтеп Муртеза-ага Мустафагић је завјештао 89 коријена маслине.

Задужбина Јахја-аге Рецепова Челебије настала је прије 1753. године а састојала се од 6 рала винограда и маслина у Светом Стефану, једне радње, једне двоспратне и једне једноспратне куће са баштом у Бару, потом 52 коријена маслине у мјесту званом Држак и 5 у Курилу. Вакуф-намом је прецизирано да се приходи од овога вакуфа употребљавају за поправку пута у Доброј Води и Планочу, да се задужбинару редовно читају молитве ("јасин" и "башме") и даје надокнада онима који то раде као и барском кадији који је задужен да контролише употребу вакуфа. Сахат кула у барској тврђави задужбина је Јахје-аге Ибрахима Османова који је обновио кулу и сат на њој 1753. године. У вакуф-нами коју је превео и објавио Марко Драговић, стоји да је поменути Јахја-ага Ибрахимов Османов завјештао 4 куће, потом још 2 са маслинама, потом 284 коријена маслине у разним мјестима, како би се свакога дванаестог дана у мјесецу рођења Мухамеда "скупили научници и поштењаци" који би изучили мевлуд, потом за одржавање сата на кули "коју сам ја у бедему градскоме оградио", даје годишње по 10 гроша. Марко Драговић наводи да је почетком XX вијека поменути вакуф користио Риза Трцета "који од прихода ником не даје ништа".³²

Много више података о барским вакуфима сачувано је за период послје 1918. године, када је контролу над овим задужбинама преузела држава, посредством министарства вјера. Велики број извора сачуван је и у архиву Одбора Исламске заједнице у Старом Бару, те је ово питање у овом периоду могуће изучавати и у појединостима.

За ову прилику наводимо само сажет преглед вакуфа у Барском срезу из средине 30-тих година, користећи се оригиналним посједовним листовима и вакфијама.³³ Наводимо и то, да је према подацима из 1916. године, имовно стање барских вакуфа било следеће:

І Цамија Омербашића

- завјештано за имамску службу 350 коријена маслине
- завјештано за учење хатми 895,60 фиорина
- завјештано 368,80 фиорина главнице дато под интерес (камату)
- завјештано 3 рала земље

³² Видјети: Марко Драговић, н. д, 293-302.

³³ Наведени извори сачувани су у АЈ, 63-135.

- завјештано 80 коријена маслине (не зна се намјена)

- завјештано 120 коријена маслине и 8 фиорина за паљење кандила

Укупно је овај вакуф посједовао 550 коријена маслине, 40 фиорина и 3 рала земље.

II Подградска џамија

- 280 коријена маслине за имамску службу

- 19 коријена за мујезина

- 118 коријена за поправку џамије

- 41 коријен за простирку

- 2.252,22 круна за учење хатми

- стан са зградом

III Џамија Лесковац

- 2.520 круна и 340 круна за хатме

- 1.260 гроша ненаплаћене камате

- кућа са три одјељења

IV Џамија у Доброј води

- 129 коријена маслине и 1 1/2 рала земље за имамску службу

- 2.637 круна за хатме и јасине

- 1.321 круна за поправку џамије и чесме

- 690 круна за свијеће и кандила

V Џамија у Заљеву

- 38 коријена маслине за имамску службу, 6 за мујезина, 14 за поправку и 524 фиорина за хатме

VI Џамија у Мркојевићима

- 1.082 фиорина за поправку, 1.200 за учење хатми и 1 1/2 рала земље и једна кућа

VII Џамија у Куњи

- 1.185 фиорина

VIII Џамија у Селишту

- кућа, 1/2 рала земље и 16.707 гроша

IX Џамија у Сукобрину

- 8.225,72 гроша

X Џамија Растиш

- 6.711,76 гроша

XI Џамија Горњи Мурићи

- 30.000 гроша, пасиште, 2 коријена маслине и 2 коријена коштања

XII Џамија у Остросу

- 12.000 гроша и пасиште

XIII Џамија Арбнеш

- 9.500 гроша

XIV Џамија Туђемил

- 215 коријена маслине, кућа, 46 златних турских лира, 599,60 круна, 410,47 фиорина, 331,61 перпера, 2.340,50 динара, 359,13 гроша и 1/2 наполеонера

XV Џамија Дурјан

- 30.000 гроша, 3 рала земље (пасиште под водом) и 1/2 рала земље под водом.³⁴

Уочљиво је да у наведеном попису нема помињаних вакуфа из османског периода. Међутим, да су неки од њих били "живи" свједоче подаци из 1922. године када су барски вакуфи имали укупан приход (са суфицитом из ранијих година) 104.765,18 динара. Према овим подацима "Вакуф воде Аверића" је тада имао приход 31.834,60 динара, вакуф "Мост Врућа ријека" 19.355,25 динара, вакуф "Џамија подградска" 3.782,64 динара, вакуф "Подградски мектеб" 17.750,16, вакуф "Омербашића џамија" 450,40 динара, вакуф "Скањевића џамија" 20.442,29, вакуф "Простирка" 919,19 динара.³⁵

³⁴ АЈ, 63. в.о - 143, главни муфтија Водопић - Министарству вјера, Ст. Бар, 30.VI 1924.

³⁵ АЈ, 63, в.о-143, записник од 9, 10, 11, 12 и 13. јуна 1924. рађен у канцеларији муфтијства среза Барско-Улцињског по послу прегледа рачуна вакуфа Барских од стране главног муфтије Мурата Водопића, на темељу одлуке мин. вера бр. 7776 од 2. маја 1924.

Према буџету за 1924/25 у оквиру "барских вакуфа" били су:³⁶

Назив вакуфа	Ознака некретнина	Површина	Мутевелија
Џамија Омербашића	маслинада	135 а	Дервиш Омербашић
Подградска џамија	маслинада, пасиште	130+18 а	Дервиш Омербашић
Џамија Мркојевића	маслинада	18 а	Мујо Чикмир
Џамија Залево	маслинада, земља	36+18 а	Осман Никочевић
Џамија Печурице	земља и 10 кор.масл.	36 а	Мехмед Бајрамовић
Џамија Горана	земља	22+45 а	Мујо Андрић
Џамија Туџемил	маслинада	90 а	Осо М. Дураковић
Џамија Куње	маслинада	4 а	Омер Хусеиновић
Џамија Велесело	маслинада	?	Мујо Чикмир
Џамија Коштаница	?	?	Рамазан И. Чобовић
Џамија Арбнеш	?	?	Хасан Хација
Џамија Руњ	пасиште	24 а	Хасан Т. Цановић
Џамија Ђурјан	пасиште	18 а	Дан Хаџија
Џамија Мали Острос	пасиште	18 а	Хасан Каначевић
Џамија Фтијан	?	?	Мехмед Осман
Џамија Доњи Мурићи	?	?	Селим И. Веловић
Џамија Горњи Мурићи	?	?	Халил Зеко
Џамија Вељи Острос	пасиште	72 а	Адем Сало Џуковић
Џамија Бобошти	?	?	Нуро Осман Тиковић

³⁶ АЈ, 63. в.о. - 135, Буџет прихода и расхода вакуфа "Мешрута" у срезу Барском за 1924/25. годину, 14. X 1925.

Џамија Добра Вода	маслинада земља пасиште	54 а 27 а 54 а	Мујо Алковић
Џамија Скењ	пасиште	18 а	Сулејман Мехмед

Поред наведених, на подручју барског муфтијства постојало је и 17 евладијат³⁷ вакуфа, који су потврђени рјешењем врховног муфтијства у Београду 1929. године:³⁸

	Врста и величина објекта	Гдје се об- јекат налази	Мутевелија	На име чега је завјешт.	Годишња завјештина
1.	90 кор. маслина	Курило	Мурт. Карађузовић	за мевлуд и хатме	око 500 дин.
2.	кућа са вр- том	Подград (Стари Бар)	Зејнел Вулић	свијеће, хатме	75 дин.
3.	300 кор. маслина	Крст	Нурије Лаковића са сестром	послужење сахат куле	10 гроша
4.	82 кор. маслина	Трунч и Бјелиши	Сулејман Кацило	за учење мевлуда	око 800 дин.
5.	1000 гроша	код мутев. уд.	Сулејмана Каракаша	"	100 гроша
6.	519 гроша	"	Абдула Синановић	"	52 гроша
7.	700 гроша	"	Хасан Скејовић	"	70 гроша

³⁷ Евладијат вакуф је таква задужбина коју је завјешталац увакуфио с намјером да његово потомство има право на одређено уживање из тог вакуфа. То право уживања може бити углавном тројако:

1. Право на "сукна" (од глагола секене-становати), становање у увакуфљеном објекту
2. Право на "тевлијет" - управу над таквим вакуфима
3. Право на "фазлу" - вишак од прихода таквог вакуфа

³⁸ АОИЗСТБ, Списак појединих објеката вакуфа "Евладијат" на подручју муфтијства у Старом Бару, Стари Бар 18. VII 1929.

8.	500 гроша	"	Јусуф Шоровић	"	50 гроша
9.	921,37 дин.	"	Омер Омербашић	"	92,13 дин.
10.	10 кор. маслина	Д. Тршањ	Омер Кричковић	"	200 динара
11.	36 кор. маслина	Бјелиши	Фахрије уд. А. Корњевић са ћерком	"	200 динара
12.	70 кор. маслина	Бискупија	Хусеин Кричковић	"	520 динара
13.	20 кор. маслина	Рена	Фахрије уд. А. Корњевић са ћерком	"	300 динара
14.	105 кор. маслина	Белведер и Курило	Рукије уд. Сала Вракић	"	600 динара
15.	40 кор. маслина	Тршањ	Махмуд Дивановић	"	600 динара
16.	70 кор. маслина	Бискупија	Џеладин Бубић	"	600 динара
17.	4.000 динара	код мутевелије	Реџеп Ислам Трцетић	"	400 динара

Расположиви извори показују да се бројним и релативно богатим вакуфима у барском срезу газдовало алкаво, немарно, без прецизне евиденције, уз значајне спорове и сумњичења око начина газдовања вакуфима. Већи дио вакуфа био је запуштен и недовољно искоришћен. Тако нпр. десет вакуфа у Старом Бару до краја 1922. године није имало мутевелију, потом је постављен Суљо Вракић (1923), потом Махмуд Ј. Омербашић, да би 1925. године вакуфски одбор поставио Дервиша Омербашића.³⁹

Као и код барских, тако и код улцињских вакуфа богатство се мјерило коријенима маслине. Према извјештају главног муфтије Мурата

³⁹ АЈ, 63 в.о. - 143, Карађузовић - Министарству вјера 14. I 1924.

Исто, Водопић - Мин. вјера 30. V 1924.

АЈ, 63, в.о. - 146, Муфтија Хасан Хаврић - Врховном муфтијству Београд, 12. VI 1927.

АЈ, 63, в.о. - 143, Муфтија Водопић - министарство вјера 29. II 1924.

Исто, М. Водопић - мин. вера 19. IV 1924.

Водопића Улцињски вакуфи су имали око 3.000 коријена маслине. Од тога броја, вакуфи су искоришћавали тек више од половине (1.600), док су преосталих 1.400 коријена маслине користили имамаи као надокнаду за вршење вјерских обреда. Како ова добра нијесу коришћена у складу са завјештањем и рационално, то их је главни муфтија "вратио" вакуфским одборима, док је имамима одређена новчана потпора из вакуфског фонда. Тада је и смијењен дотадашњи мутевелија улцињских вакуфа Јусуф Ресулбеговић а постављен Сулејман-бег Алибеговић, од кога се очекивало да уреди вакуфску имовину и створи основу за поправку џамија у улцињском срезу које су биле у доста "биједном стању".⁴⁰ О поријеклу и времену настанка вакуфа у османском периоду у Улцињу тешко је било шта сазнати, с обзиром на то да су вакуфије уништене у рату 1877/78. године.⁴¹

Вјероватно најстарији, а свакако најбогатији били су "Главни вакуфи" у Улцињу који су према подацима за 1923-1925. годину располагали са 1.555 коријена маслине и маслинадом од 7 ха, са 270 ари земље, дућаном и већом сумом новца у депозиту код Црногорске банке. Према доста непрецизним подацима вакуф *Мейеризи* је посједовао маслинаду од 18 а, два дућана у старом пазару, зградину од 36 а, половину куће "Алил Ђори". Вакуф *Пашина џамија* располагао је са маслинадом од 50 а, половином куће "Алил Ђори", два дућана у пазару и половином другог дућана. Вакуф џамије *Присџан* имао је стару кућу, дућан и новац (не наводи се свота у изворима), док је вакуф *Саборне џамије* имао зградину од 36 а, 91 коријен маслине, стари дућан, маслинаду од 54 ара. Вакуф џамије "Ламит" располагао је са маслинадом од 90 ари и новцем. Вакуф џамије *Врх-Њазар* маслинадом од 72 ара, једном старом кућом и пасиштем од 72 ара, а вакуф џамије *Мераја* маслинадом од 90 ари, зградином од 9 ари, дућаном, 144 ара земље, пасиштем од 90 ари, ливадам од 54 ара и новцем. Вакуф џамије *Бреџ* посједовао је зградину од 9 ари и зградину од 18 ари и новац, док је вакуф "Емине Пелинку" посједовао маслинаду од 18 ари. По селима у околини Улциња су такође били бројни вакуфи који су посједовали новац и маслинаде (вакуф џамије Колонза), или новац и 390 ари имовине као вакуф џамије *Писџула*. Вакуф џамије *Кручи* је посједовао 26 ари маслинаде, 18 ари зградине и новац; вакуф џамије *Зоџањ*, стару кућу, 12 ари маслинаде, 90 ари пасишта, 36 ари шума и пасишта и 72 ара ливада; вакуф џамије *Круџа* новац и зградину од 18 ари, док су новац посједовали вакуфи џамија Селита, Растиш, Шас (новац и 36 ари ливада), Браиши, Миде, Горњи Кравари, Сукобин, Лесковац, Драгиње.

⁴⁰ АЈ, 63, в.о. - 143, Мурат Водопић - Министарству вјера 2. VII 1924.

⁴¹ АЈ, 63, в.о. - 137, Буџети Улцињских вакуфа за 1923, 1924, 1925, 1927, 1928. годину.

Укупни приходи 27 вакуфа у Улцињу и околини у 1924. години износили су 170.653,36 динара, а расходи 100.877,82 динара.⁴²

У Улцињске вакуфе спадали су и 11 евледијат вакуфа:⁴³

	Врста и величина	Гдје се налази	Ко је завјештао	На име чега	Мутевелија	Вриједност	Год. приход	Год. расход
1.	170 кор. маслина	Улцињ	Хаџи Осман Демо	за кандила	Џенета уд. Бимо Х. Осман	100 наполеона	220 кг. уља	90 кг. уља
2.	100 кор. маслина	"	Хаџи Ахмед Бужиња	"	Ћуфо Бужиња	70 наполеона	150 кг. уља	3 оке
3.	једна кућа	"	Брахим Ђори	"	Јакуб Брахо Ђори	130 наполеона	1000 дин.	5 ока уља
4.	48 кор. маслина	"	"	"	"	80 наполеона	170 кг. уља	5 ока уља
5.	100 кор. маслина	"	Сулејман Чапун	"	Сулејман Чапун унук	100 наполеона	250 кг. уља	5 ока уља
6.	10 кор. маслина	"	Зураја Шепешија	"	Мане кћер Даута Чирака	2.000 д.	50 кг. уља	2 оке уља
7.	19 кор. маслина	"	Алија ах. Смаил	"	Вели Хасан Смаил	"	20 кг. уља	2 оке уља
8.	40 кор. маслина и кућа	"	Брахим Цанка	"	Хата Брахим Цанка	10.000 д.	800 д.	2 кг. уља
9.	20 кор. маслина	"	Сал Крума	"	Мето Крума	4.000 д.	50 кг. уља	3 кг. уља
10.	20 кор. маслина	"	Шаћир Колар	"	Цано Ш. Колар	5.000 д.	150 кг. уља	4 оке уља
11.	300 кор. маслина	Круће	Осман Мила	"	Шаћир Ибр. Мила	?	?	16 ока уља

У управном смислу барски и улцињски вакуфи су били обједињени до 1929. године када је на приједлог муфтијства у Ст. Бару, министар правде донио рјешење да се образују двије вакуфске дирекције за вакуфе у барском срезу (обухватао подручје данашњих општина Бар и Улцињ). За мутевелију барских вакуфа је постављен Дервиш Омербашић, док је за мутевелију улцињских вакуфа постављен Селим Мујаловић, са годишњом

⁴² Исто.

⁴³ АОИВЗСТБ, Хасан Маврић - мин. вјера 14.VII 1927.

надокнадом 10 % од укупног прихода вакуфа, с тим да ова надокнада не може бити већа од 10.000 динара.⁴⁴

Подгорички вакуфи

Ни о подгоричким вакуфима није до сада писано, изузев неких фрагментарних података из области предања о настанку Главатовића џамије и градњи везирова моста.⁴⁵ Уз то, многобројни извори о подгоричким вакуфима су углавном уништени за период до 1918. године, те се највећи број њих односи на период послје те године. У једном таквом из 1919. године се може сазнати да су вакуфи у Подгорици "запуштени и неиско-ришћени" и да су, њихови ранији управљачи "скоро сви иселили из ове територије, а нови су постављени после ослобођења".⁴⁶

Према сачуваним вакфијама из тог периода могуће је приближно назначити број и величину вакуфа у Подгорици и околини. Зато их набрајамо са основним подацима:

1. Вакуф Главатовића џамије спада у најстарије подгоричке вакуфе. Посједовао је мектеб, руждију, дућан и пекару у старој вароши, плаћ (250 м²), гробилиште (200 м²), 13 рала земље оранице у Доњозетској општини и два рала у Доњокучкој (Дољани), мектеб иптидијан (100 м²), медресу (250 м²). Послје ослобођења Подгорице од Турака зграда медресе је била одузета и у њој је било смјештено слагалиште оружја, као и зграда мектеба која је "претворена у фабрику". Вакуф Главатовића џамије имао је и имовину у новцу (30 златних перпера и 480 сребрних перпера).

⁴⁴ Под вакуфском управом у Бару потпали су тзв. "Барски вакуфи" (Месцид, Вода Хаверић, Мост, Врућа ријека, Шкањевића џамија, Поградска и Омербашића џамија, Каласи џамија) и тзв. "сеоски вакуфи" (Лесковац, Печурице, Горана, Заљево, Туђемил, Куње, Веље Село, Коштаница, Арбнеш, Руњ, Ђурјан, Мали Острос, Вељи Острос, Фтијан, Доњи Мурићи, Горњи Мурићи, Добоштова, Добра Вода, Скењ и Микулићи), те мешрута вакуфа Подградске, Омербашића, Мркојевића и Заљевске џамије.

Улицњска управа је обухватала "главне вакуфе" (Саборне џамије, Метеризи, Врхпазарска, Ламитске, Пристанске, Нашиналске, Мерајанске, Брег џамије, Емине, Ђелинкуове џамије), те "сеоске вакуфе" (Колонза, Пистула, Кручи, Зогањ, Крута, Селита, Шас, Растиш, Брајиши, Миде, Горњи Кравари, Сукобин, Клезна, Драгиње, Доњи Кравари и Штадра).

Исто, Хасан Ребац-муфтији, Ст. Бар, 29. IV 1929.

⁴⁵ Видјети: Алија Наметак, Неки народни обичаји и локалне традиције муслимана у Подгорици (Титоград), Гласник етнографског музеја Цетиње, књ. 2, Цетиње 1962, 189-202.

⁴⁶ АЈ, 63, в.о. - 129, Окружни муфтија М. Водопић - министарству вјера 14. XII 1919.

Мутевелија овог вакуфа средином двадесетих година овога вијека био је Хусеин Метхацовић.⁴⁷

2. Вакуф Хадровића џамије посједовао је кућу у старој вароши, плац, гробилиште, 2 рала оранице у Доњокучкој општини, 32 рала ливада, 4 рала винограда и 2 рала земље у Вуковачкој општини. Вакуф је посједовао и једну трећину од 2.000 круна за које се признаница налазила код Ибрахима Абдовића из Подгорице. Мутевелија овог вакуфа био је Јакуп Абдомеровић.⁴⁸
3. Вакуф старо-догањске џамије - стародогањска⁴⁹ џамија је најстарија џамија у Подгорици. Евлија Челебија⁵⁰ је приписује султану Мехмеду Фатиху. Постојало је предање да је гроб са лијеве стране ове џамије Гази Хусрев-бегов, за кога се зна да је у Сарајеву подигао познату џамију и многе друге просвјетне и привредно-добротворне установе. Иначе Гази Хусрев-бег је умро у Сарајеву 18. VI 1641. године.⁵¹ Предање говори да је погинуо крај Подгорице у борби са Кучима и да је зато првобитно сахрањен крај ове џамије а да је његове посмртне остатке у Сарајево пренијела његова мајка.⁵²

Двадесетих година овога вијека овај вакуф је посједовао 2 1/2 витла млина, 2 1/4 рала земље и рало оранице (у подгоричкој општини), 5 рала ливада и 10 рала ораница у Доњозетској општини. Уз то, овом вакуфу је припало и 310 динара (признанице код А. Коскића и Хусеина Османагића). Мутевелија овог вакуфа био је Мустафа Абдагић.⁵³

4. Вакуф Нове (Османагића) џамије - посједовао је кућу у старој вароши, 2/4 рала земље у Горњој Зети, те 926 динара орочених код Подгоричке банке. Мутевелија је био Зубер-бег Османагић.⁵⁴

⁴⁷ Исто, Кратак издатак из вакфије - вакуф Главатовића џамије.

⁴⁸ Исто, Вакуф Хадровића џамије.

⁴⁹ Догања, Догана - дућан, трговина, радионица.

⁵⁰ Евлија Челеби, Путопис, Одломци о југословенским земљама, Сарајево 1973, 337.

⁵¹ Видјети: Хамдија Крешевљаковић, Споменица Гази-Хусревбегове 400-годишњице, Сарајево 1932.

⁵² Алија Наметак, н. д, 200.

⁵³ АЈ, 63, в.о. - 129, Вакфија стародогањске џамије.

⁵⁴ Исто, Вакфија нове (Османагића) џамије.

5. Вакуф Драчке џамије посједовао је кућу с баштом у старој вароши, 2 рала оранице у Доњим Кучима, 100,33 динара (признаница код Ибрахима Абдовића), те сталну помоћ од Мустај-пашиних добара из Скадра од 200 динара годишње. Мутевелија овог вакуфа био је Јакуп Турковић.⁵⁵
6. Вакуф Горичанске џамије посједовао је 11 рала земље у Доњозетској општини која је била власништво порушене џамије у Бериславцима.⁵⁶
7. Уједињени вакуфи порушених џамија настали су обједињавањем вакуфа Голубовачке, Спушке и Жабљачке џамије које су порушене. Посједовали су 32 рала оранице у Доњој Зети, 6 рала у Спужу и 8 у Жабљаку и једно рало баште. Поред тога, у Горњој Зети посједовали су три рала оранице, зграду мектеба у Спужу (40 м²) која је крајем XIX вијека одузета и претворена у школу.⁵⁷
8. Вакуф Старе џамије у Тузима - посједовао је два дућана, 1/4 рала оранице, 1/4 рала ливаде, гробилиште (3/4 рала) и мектеб (30м²). У новцу вакуфу је припадало 345 гроша (у Милеш код Шабан Аџије), 805 гроша (код Елес Реџа у Тузима), 317 гроша (код Шабан Селмана у Тузима), 1.495 гроша (код Ујк Муче у Тузима), 317 гроша (код Елес Реџа у Тузима), 337,33 гроша (код Ујк Шаба у Диношу), 3.083,37 гроша (код Смаила Мурата у Тузима), 1000 круна (код Османа Лекића у Тузима) и 615 круна (код Мустафе Шаркића у Тузима). Мутевелија овога вакуфа је био Бајрам Дрешевић.⁵⁸
9. Вакуф Нове џамије у Тузима посједовао је дућан и зграду мектеб иптидијана (50 м²) који је одузет за школу. Мутевелија је био Касим Аџиалагић.⁵⁹
10. Вакуф Врањске џамије - посједовао је дућан, 2 рала оранице и 4 рала ливада. Мутевелија је био Мехмед Фрљукић.⁶⁰

⁵⁵ Исто, Вакфија Драчке џамије.

⁵⁶ Исто, Вакфија Горичанске џамије.

⁵⁷ Исто, Вакфија уједињених вакуфа порушених џамија.

⁵⁸ Исто, Вакфија старе џамије.

⁵⁹ Исто, Вакфија нове џамије.

⁶⁰ Исто, Вакфија Врањске џамије.

Према буџету подгоричких вакуфа за 1924. годину приходи су износили 52.071,67 динара, док су расходи износили 48.491,67 динара. Свакако да би приходи били знатно већи да се боље газдовало постојећим вакуфима и да многа њихова добра нијесу одузета од стране државе. Зграду медресе Главатовића џамије, била је запосјела војна команда, док су се у зграду мектеба уселиле пограничне трупе. Касније је овај мектеб руждија био присвојен од стране државе за жељезничку станицу (пруга Подгорица-Плавница) а зграда медресе за војну оружницу. Приходи са дијела вакуфске земље нијесу убирани, јер су закупци одбијали да дају предвиђену надокнаду за њено коришћење. Посебно се то односило на земљу ораницу, са које су у вријеме самосталне црногорске државе закупци давали 1/3 производа. Од уједињења 1918. године они су одбијали да измире обавезе и дају надокнаду за коришћење, на шта се вакуфски одбор безуспјешно жалио надлежном министарству и полицијским властима. Поред наведеног, несређена и неуредно вођена документација није омогућавала прецизно инвентарисање вакуфске имовине, тако да је вакуфски одбор на сједници од 28. II 1925. године одлучио да изврши ново инвентарисање имовине. Уз то, послје иселења чланова бившег вакуфског одбора (углавном у Босну и Скадар) послје 1918. године појавила су се већа потраживања Подгоричке банке (17.000 динара), потреба помоћи забавишту муслиманске дјеце у Подгорици, којег су издржавали грађани, измирења дугова друштва "Напредак", потреба поправке Хадровића џамије, Главатовића џамије (поправка извршена 1923. године), Стародогањске џамије (1924. године), која је изгорјела 1. марта 1927. године "из још до сада неутврђеног узрока", како стоји у изворима из тог времена. Наведимо и то да је вакуфски одбор 1928. године склопио уговор с браћом Иванчевић о увођењу електричног осветљења у Главатовића џамију. Колико нам је познато, то је било прво увођење електричног осветљења у једну џамију у Црној Гори. У сваком случају, однос, стање и газдовање подгоричким вакуфима у ово вријеме није се разликовало од осталих у Црној Гори.⁶¹

⁶¹ Видјети: АЈ, 63, в.о. - 129, М. Водопић - мин. вјера 28. X 1925.

Исто, М. Водопић, м. вјера 4. IV 1928.

Исто, М. Водопић, мин. вјера (недат.).

Исто, Записник са сједнице вакуфског одбора 15. VI 1928.

Тада су чланови вакуфског одбора били: предсједник Мурат Водопић. Чланови: Мурат Покрклић, М. Зејниловић, Мурат Лукачевић, Метхацовић Б.

Исто, Рјешење министарства вјера од 21. VIII 1928.

Никшићки вакуфи

Познато је да су муслимани у Црној Гори у османском периоду највећим дијелом били концентрисани у градовима, изузимајући колашинску регију гдје их је било и по селима. Тако је и Никшић био изразито муслимански град са четири стотине муслиманских и тридесетак црногорских породица.⁶² У опису ове вароши често се наводе ријечи Јована Цвијића да је то била најсилнија муслиманска варош на Балкану. Највећи дио муслимана Никшића иселио се послје 1878. године у Босну и Херцеговину, Санџак, Косово и Метохију, Албанију и Турску, тако да је остало само 19 породица. Док о самим никшићким муслиманима данас знамо релативно више него о осталима, дотле се о никшићким вакуфима из тога периода веома мало зна. Несумњиво су били бројни, јер су никшићки муслимани били врло богати. Зна се да су у Никшићу биле 4 џамије, од којих је најстарија била у Доњем граду. Ову џамију су подигли херцеговачки муслимани по доласку у Никшић. Џамија Хаџидануша се налазила код главног улаза утврђења и њу је подигао Хаџи Хусеин Даневић (Ришњанин). Зидана је у првој половини XVIII вијека и звала се још Крња џамија, јер није имала минарет. Највећа је била Пашина џамија коју је зидао "неки Мехмед паша ел-газија". Четврта џамија налазила се у тзв. Грудској махали, подигнута је 1807. године (по једној верзији обновљена је на мјесту старије) од стране Хаџи Исмаил Лекића из ужег братства Мехмедниќића. О свом трошку Хаџи Исмаил је подигао и мост на Зети који се по њему звао Хаџи Исмаилов мост.⁶³ Исељавањем никшићких муслимана нестала су и вакуфска добра, тако да су на крају остала само она везана за једину преосталу никшићку џамију. Према подацима из средине двадесетих година никшићки вакуфи су посједовали: 8 рала ливада, ливаду од 5 рала, 1 рало земље оранице, 1 рало баште, 2/4 рала земље, зидина, 1/4 рала баште, 6 рала земље (коју је бивша црногорска влада даривала неком Херцеговцу), гробилиште од 5 рала, 2 рала земље (која је претворена у пазариште) и 3 рала земље. Мутевелија никшићких вакуфа био је Тахир Буразеровић.⁶⁴

⁶² Видјети: Ејуп Мушовић, Муслиманско становништво Србије од пада Деспотовине (1458) и његова судбина, Краљево 1992, 152.

⁶³ Видјети: Петар Шобајић, Никшић (Оногшт) Београд 1938, (Репринт 1995), 82-83.

⁶⁴ АЈ, 63, в.о. - 137, Кратак издатак из вакуфне књиге никшићке џамије.

Вакуфи у Бијелом Пољу

О вакуфима у Бијелом Пољу из османског периода такође има мало података. Кадилук Бијело Поље је 1896-1897. године имао 59 села са 18.026 становника од којих су 3/4 били муслимани а 1/4 православни. У вароши су биле четири џамије и у селима исто толико, затим медреса, једна руждија, једна иштилаја, 20 сибијан мектеба, 3 цркве, једна основна школа, 323 дућана, 10 фурина (земљаних пекара), 173 воденице и 8 ханова. Према неким процјенама варош је крајем XIX вијека имала око 3.000 становника, од којих 2/3 муслимана.⁶⁵ Шта су од побројаних објеката били вакуфи може се за сада само наслутити на основу података који се односе на каснији период. Као и друге, и бјелопољске вакуфе су после 1918. године (вјероватно и раније) карактерисале неорганизованост, несугласице, сукоби, тако да је процес консолидације органа управе вакуфа трајао релативно дуго. Поједине мутевелије тешко су прихватале промијењен начин надзора и управљања вакуфима. Нпр. мутевелија Хаџи Ханумина вакуфа Емин-ага Нуходић који је на то мјесто постављен 1914. године од стране бјелопољског шеријатског суда, одбијао је наредбе вакуфског меџлиса и министарства вјера, те је на "збору виђенијих муслимана" одржаном 5. јуна 1922. године разријешен дужности, а на његово мјесто постављен Салих еф. Лучић, бивши турски дугогодишњи чиновник,⁶⁶ који се убрзо иселио у Турску, па је умјесто њега изабран Хафиз Фехим Идризовић.⁶⁷ У сређивање стања у бјелопољским вакуфима активно се укључило и министарство вјера наредбом (16. V 1922) муфтијству бјелопољског округа да се изабере нови вакуфски меџлис. Сазван је збор бјелопољских муслимана (23. VI 1922) на коме је изабран вакуфски одбор од следећих лица: Илијас Дервовић, Салих Диздаревић, Ибрахим Добарџић, Узеир Бурџовић, Елмаз Гушмировић (иселио се у Турску 1925. године а умјесто њега је постављен Илијас Гушмировић) и Мухамед Зајмовић (иселио се у Турску а умјесто њега је постављен Јусуф Кучевић).⁶⁸ Године 1925. бјелопољски вакуфи су

⁶⁵ Видјети више: Група аутора, Бијело Поље, Београд 1987, 142-143.

⁶⁶ АЈ, 63, в.о. - 135, Заступник окружног муфтије Харун Ламежевић - минист. вјера 6. VI 1922.

Исто, Одлука мин. вјера бр. 2713, 6. VII 1922.

⁶⁷ АЈ, 63, в.о. - 148, Харун Ламежевић - мин. вјера 22. VI 1925.

Исто, Ламежевић - мин. вјера 14. VII 1925, бр. 1105.

⁶⁸ АЈ, 63, в.о. - 135, Ламежевић - мин. вјера 25. VI 1922.

АЈ, 63, в.о. - 148, Ламежевић - мин. вјера 22. VI 1925.

издржавали девет службеника.⁶⁹ Када је новембра 1924. године дошло до покоља над муслиманима, дошло је до масовног исељавања из шаховићког (остало 17 домова) и павинопољског (остало 5 домова) џемата.⁷⁰ Пошто се ово становништво иселило у Турску, продавши претходно своја имања, остали су вакуфи и џамија у Шаховићима и Павином Пољу. Сва добра из џамија муфтијство из Бијелог Поља је пописало и пренијело у град на чување,⁷¹ а убрзо и предложило да се зграде и непокретна имања у Шаховићима и Павином Пољу продају на лицитацији, на шта је посебна комисија при министарству вјера закључила да треба консултовати врховног муфтију и тражити мишљење истакнутих муслимана из поменутих општина.⁷²

Према једном допису муфтијства бјелопољског округа из 1925. године на овом подручју било је "што васијета, што вакуфа" око двадесетак, којима је управљало исто толико мутевелија. Они су били "сви неписмени" те је вођење евиденције и газдовање вакуфима било немарно, тако да је муфтијство тражило од министарства вјера да се надзор над свим вакуфима повјери једном лицу,⁷³ што је ово одбило наводећи да је за надзорника и благајника већ био постављен Хафиз Фехим Идризовић са годишњом платом од 6.322 динара.⁷⁴ Према подацима за период 1924-1929. у бјелопољском округу били су сљедећи вакуфи:

Исто, Ламежевић - мин. вјера 31. XII 1925.

⁶⁹ Исто, Списак вакуфских службеника... 10. VII 1925.

⁷⁰ Повод је било убиство Бошка Бошковића, инспектора министарства унутрашњих дијела у пензији. За ово убиство био је осумњичен познати муслимански одметник Јусуф Мехоџић. Бошковића су, у ствари, убиле главешине из Колашина.

Видјети: Група аутора, Бијело Поље, Београд 1987, 253-255.

AJ, 74, -11 -25, Представка групе избјеглих муслимана из Вишеграда Краљу Александру 17. V 1925.

AJ, 74-11-18, Начелник округа, Великом жупану Ужичке области, 12. VIII 1925. год. У овом извјештају се наводи "да је убијено 120 муслимана а запаљено 45 кућа".

Милован Ђилас, Land Without Justice, Methuen, COLTD, London, стр 283-286, аутор наводи да је заклано неких 350 људи.

Шербо Растодер, Политичке борбе у Црној Гори 1918-1929, Београд 1996, 69.

⁷¹ AJ, 63, в. о. - 148. Окружни муфтија Харун Ламежевић - мин. вера 9. IX 1925.

⁷² Исто, Хасан Ребац - Врховном муфтији Београд, Муфтијству округа Бијело Поље, 6. X 1925.

⁷³ Исто, Окружни муфтија, мин. вјера 15. X 1925.

⁷⁴ Исто, Хасан Ребац - Муфтијству Б. Поље 23. X 1925.

1. Хаџи Ханумин вакуф - није имао сачувану вакфију али се према "теамули кадиму обичају" приход од овога вакуфа давао мутевелији (10%), мудерису, бевабу, ваизу, за трошкове медресе (50%), док се остатак користио за разне поправке, плаћање пореза и остале трошкове. Вакуф је посједовао медресу, 13 дућана, пекару, берберницу и кафану. Приходи су остваривани на тај начин што су наведени објекти, изузев медресе, давани у закуп. Наводимо да је приход овога вакуфа 1927. године износио 38.389,64 динара.⁷⁵
2. Абди пашин вакуф - имао је вакуф-наму из 1773. године (6 шевала 1185. године по хиџри) и она је гласила: да се доведе и наново направи 7 (седам) чесама вода у варош Бијело Поље на седам разних мјеста и за ту сврху је остављен у вакуф један хан са 15 дућана у износу годишње кирије од 72 турска гроша, да се та кирија раздијели тако да мутевелија добије 12 гроша, 25 водовођа, 20 гроша за потребе водовода, а остало 15 гроша за поправку зграда, порез и остале разне трошкове.⁷⁶ Године 1919. вакуф је посједовао 25 дућана, 3 пекаре, 2 кафане, читаоницу, три собе, кућу и плац и укупан приход од 39.150 динара, а 1927. године 24 дућана, 2 пекаре, 2 кафане, плац и кућу и приход од 55.227,32 динара.⁷⁷ На Абди-пашинином вакуфу вакуфски одбор је још 1912. године почео подизати једну двоспратну зграду, чија је градња у рату била обустављена, тако да је 1926. године одлучено да се градња настави и за ту сврху је подигнут кредит код Државне Хипотекарне банке.⁷⁸ Зграда је завршена у октобру 1927. године.⁷⁹
3. Вакуф чаршијске џамије - посједовао је 5 дућана, гробље и ливаду у Папе у Шаховићкој општини. Укупни приходи овог вакуфа у 1927. години износили су 10.306,58 динара.⁸⁰

⁷⁵ АЈ, 63, в. о. - 148, Буџети прихода и расхода вакуфа у Бјелопољском округу 1924 - 1928, Хаџи ханумин вакуф.

⁷⁶ АЈ, 63, в. о. - 135, Кратак издатак из вакфије Абди-пашин вакуф.

⁷⁷ АЈ, 63, в. о. - 148, Буџет...

⁷⁸ Исто, Предсједник вакуфског одбора Харун Ламежевић - мин. вјера 20. IV 1926.

Исто, Ламежевић, мин. вјера 13. III 1927.

⁷⁹ За радове је утрошено 15.000 динара.

Исто, признаница Милисава Букуровића 20. XII 1927.

⁸⁰ Исто, Буџет...

4. Вакуф Хазинедарске џамије - посједовао је по један дућан у Бијелом Пољу и Беранама, једну стару руждију и гробље. Укупан приход у 1927. години износио је 6.736.66 динара.⁸¹
5. Вакуф Хаџи Алије Дервовића - посједовао је 12 дућана, пекару, плац и хан. Остваривао је приход од три дућана и пекаре у износу од 6.470 динара.⁸²
6. Вакуф Абда Касумовића - посједовао је пола дућана са годишњим приходом од 600 динара.⁸³
7. Вакуф Зећа Хашанина - посједовао дућан за који је годишња закупнина износила 400 динара.⁸⁴
8. Вакуф Халила Дервовића - посједовао је два дућана са годишњим приходом од 1.000 динара.⁸⁵ Имовином овога вакуфа по основу завјештања управљао је син Хузеир Дервовић, тако да је дошло до спора око надлежности у смислу обавезе подношења рачуна.⁸⁶
9. Вакуф Хаџи Али бега Кајабеговића - посједовао је плац и приход од окамаћеног новца, годишње 600 динара.⁸⁷
10. Вакуф Хаџи Ибра Дервовића - посједовао је дућан са годишњим приходом од 1.500 динара.⁸⁸
11. Вакуф Јусуфа Џамије - посједовао је њиву у Бијелом Пољу, мектеб и три гробља са укупним годишњим приходом од 900 динара.⁸⁹

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Дервовић је сматрао да није обавезан да подноси рачун окружном муфтијству и надлежном министарству.

Видјети: АЈ, бз. в.о. - 148, Изјава Узеира Дервовића у суду града Б. Поље, 5. XII 1927.

Исто, Окружни муфтија Ламежевић, суду општине Б. Поље 6. XII 1927.

⁸⁷ Исто, Буџет...

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Исто.

12. Вакуф Мустафе Карахметовића - посједовао је башту у Бијелом Пољу од које је остваривао годишњи приход од 700 динара.⁸⁵
13. Васијет Зећа Дервовића - магази и три собе. Годишњи приход 2.700 динара.⁸⁶
14. Вакуф Хаци Абдула Дељевића - дућан са годишњим приходом од 1.500 динара.⁸⁷
15. Вакуф Аља Касумовића - увакуфљено 2.000 динара, са годишњом каматом од 360 динара.⁸⁸
16. Вакуф Паше Кајабеговића - увакуфљено 3.920 динара. Без прихода.
17. Вакуф Нушка Хасанбеговића - ливада у Бијелом Пољу. Без прихода.⁹⁰
18. Вакуф Махмута Хасанбеговића - двије куће, 11 њива, 6 ливада и једна башта, од чега је 1927. године било прихода само 300 динара.⁸⁹ ливада и
19. Вакуф Зека Даутовића - њива, ливада, плац, башта и мектеб. Без прихода.⁹²
20. Вакуф Хаци Елмаза Патариновића - дућан са годишњим приходом од 960 динара.⁹³

Укупни приходи од свих бјелопољских вакуфа у 1927. години износили су 131.510,30 динара.⁹⁴ То није било ни приближно стварној вриједности и могућностима због недопустиве запуштености многих вакуфа и немарног газдовања њима. Примјера ради, од прихода Абди-пашиног вакуфа одржаван је водовод у Бијелом Пољу. С обзиром на то да није био добро урађен, чак 3/4 прихода овога вакуфа су трошене на разне поправке, што је утицало на одлуку вакуфског одбора да изврши детаљну реконструкцију истог 1926. године. Поједини вакуфи су, пак, дуговали веће суме новца, други су дошли под удар аграрне реформе послје иселавања муслимана. Такав је случај био са вакуфима Нушка и Махмута Хасанбеговића

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

и Зека Даутовића који су се налазили у Павином Пољу.⁹⁵ О недовољној економској снази појединих вакуфа довољно свједочи и чињеница да је вакуфски одбор одлучио да се сруши зграда мектеба која се налазила у близини Јусуфа џамије, који је иначе био склон паду, а да се материјал са истог употријеби за оправку џамије,⁹⁶ за шта је добијена и дозвола надлежног министарства.⁹⁷ Такође је одобрена продаја дућана вакуфа Хазинедар џамије у Беранама Јовану Лончаревићу, с обавезом да се добијени новац употријеби за куповину другог непокретног добра.⁹⁸ Вакуфски одбор је 1929. године донио одлуку да подигне зграду Хаџихануминог вакуфа на мјесту дотрајале зграде која је била стара преко 100 година, у којој се налазила кафана, берберница и дућан. За те потребе подигнут је кредит и купљена сусједна земља од Смаја Мартиновића.⁹⁹ Напори да се уреди вакуфска имовина, среди њихово стање, учини квалитетна евиденција, изгледа да нијесу били без успјеха, с обзиром на чињеницу да средином тридесетих година наилазимо на попис чак 54 вакуфа, међу којима је било највише евладијат вакуфа:

1. Хаџи Ханумин	10. Хајдарпашић Сулејмана
2. Касумовић Аља	11. Шабовића Нурка
3. Џамијски сутивар	12. Дервовић Халила
4. Дељевић Абдула	13. Пилице Џанка
5. Дервовић Зећа	14. Муратовића Хазира
6. Хајдарпашић Шахзе	15. Хаџибеговића Амира
7. Карахметовић Мустафе	16. Џамија вакуфа Расово
8. Хајдарпашић Зејне-ханум	17. Џамија вакуфа Губавач
9. Балије Зека	18. Спахић Халила

⁹⁵ Исто, Ламешевић - мин. вјера 20. I 1926.

⁹⁶ АЈ, 63 в.о - 148, Записник са сједнице вакуфског одбора 30. III 1928.

⁹⁷ Исто, Одлука мин. вјера М. Симоновића од 11. IV 1928.

Исто, Хасан Ребац - муфтијству Бијело Поље 16. XII 1928.

Исто, Одлука мин. вјера од 12. XII 1928, бр. 6040.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Исто, Х. Ламешевић - мин. вјера 17. I 1928.

Исто, Записник вакуфског одбора 5. II 1929.

Исто, Записник вакуфског одбора 11. IV 1929.

Исто, Записник вакуфског одбора 30. VI 1929.

19. Рамовић Елмаза	37. Шахман Алије
20. Луке	38. Хајдарпашић Реџепа
21. Госино поље	39. Батиловића (Медник)
22. Хоџића Нурка	40. Пашалић Хајра
23. Мојстарца Шаџира	41. Шахмана Алила (Залуже)
24. Бучана Јусуфа	42. Ђешта Шабана
25. Ковачевић Ђула	43. Бећировића Хајра
26. Ковачевић Меда	44. Бучана Хајра
27. Бучан Фатиме	45. Џамија вакуфа Ивање
28. Спахића Бајра	46. Хашанин Зећа
29. Пилице Ђамила	47. Хаџи Ибра Дервовића
30. Пилице Абдула	48. Хаџи Алила Дервовића
31. Батиловића (Селиште)	49. Јусуфа Џамије
32. Пилице Мехмеда	50. Касумовић Абда
33. Пилице Смаила и Зека	51. Патариновић Л. Елмаза
34. Пилице Фака	52. Хазинедар џамије
35. Пилице Насуфа	53. Чаршијске џамије
36. Пржије Мустафе	54. Абди Пашин вакуф. ¹⁰⁰

Берански и рожајски вакуфи

О беранским вакуфима располажемо мањим бројем извора и то углавном за период после уједињења 1918. године, захваљујући новонасталом спору око власништва над вакуфским земљиштем у Харемима. Наиме, крајем октобра 1922. године дошло је до поплава, када је набујали Лим порушио мост у Харемима. Власници четири дућана, који су се налазили у непосредној близини Лима, срушили су их и премјестили на вакуфско земљиште које се налазило у близини харемске џамије. О томе је беранско муфтијство одмах обавијестило министарство вјера у Београду, а ово је затражило од окружног начелника у Беранама да предузме одговарајуће мјере и заштити вакуфско земљиште.¹⁰¹ Табић-Софтићу, писару бившег муфтијства у Беранама, наређено је да пређе на нову дужност у муфтијски округ Рожаје, који је од тада покривао и ово по-

¹⁰⁰ АОИВЗСТБ, Несрећена грађа, Попис вакуфа на подручју вакуфске дирекције у Скопљу о којима су до сада вакуфско-меарифска поверенства предложила податке (недат).

¹⁰¹ АЈ, 63 в. о - 129, Начелник мин. вјера Коркут - Окружном начелнику Беране 12. XII 1922 (телег).

дручје.¹⁰² У међувремену, као власник спорног земљишта појавио се школски одбор беранске основне школе.¹⁰³ С обзиром на то да се вакуфско земљиште није могло отуђивати без одобрења надлежног министарства, то је исто одбило као неосноване тврдње школског одбора и наредило је начелству беранског округа да поруши дућане на узурпираном земљишту,¹⁰⁴ док је рожајском муфтији Илијасу Ђатовићу наређено да пође у Беране и поднесе извјештај о току судског спора који је био у току.¹⁰⁵ У јесен 1923. године Општински суд у Беранама одузео је вакуфско земљиште у корист школског одбора, чему се успротивило надлежно министарство вјера тражећи да се земља врати легитимном власнику.¹⁰⁶ Формални власник, школски одбор, је потврдио да је још за вријеме османске владавине на спорном земљишту, уочи балканских ратова, започета градња "женске мухамеданске школе", те да је у току рата порушена незавршена зграда. Како је на поменутом земљишту подизана школска зграда то је школски одбор исту сматрао својим власништвом.¹⁰⁷ С обзиром на постојећу праксу, наведена аргументација је на крају и прихваћена.

Сви вакуфи у Беранама су били обједињени под називом "Вакуфи Беранских џамија", јер су углавном служили за издржавање џамија и њихових службеника (мутевелија је био Мехмед Ђечевећ из Берана). У том смислу вакуфи су посједовали:¹⁰⁸

- двоспратну кућу са баштом и дућаном (140 м²)
- двоспратну кућу са баштом (120 м²)
- двоспратну кућу са два дућана (32 м²)
- двоспратну кућу са два дућана (144 м²)

¹⁰² Исто, Начелник Д. Коркут - муфтијству округа Рожај 23. XII 1922.

¹⁰³ Исто, Предсједник школског одбора - суду беранске општине 22. XII 1922.

¹⁰⁴ Исто, Коркут - начелству округа Беране 5. I 1923.

¹⁰⁵ Исто, Илијас Ђатовић - мин. вјера 9. I 1923. Ђатовић је обавијестио министарство да су Рушо Хутовић, Хамза Муслић, Мустафа Калпић и Анто Биров своје дућане премјестили на вакуфско земљиште.

Исто, Илијас Ђатовић - мин. вјера 11. I 1923.

¹⁰⁶ Исто, Халит Хаџић, предсједник вакуфског одбора - нач. округа Беране 17. IX 1923.

¹⁰⁷ Исто, Предсједник школског одбора - мин. вјера 21. III 1924.

¹⁰⁸ Исто, Буџет прихода и расхода вакуфа у вароши Беране за 1925. годину.

Исто, Вакуфи беранских џамија, Кратак издатак из вакфије 1. XI 1925.

- дућан уз џамију (4 м²)
- двоспратна кућа са два магацина у коју се сместила царинарница (100 м²)
- двоспратна кућа од 64 м² која је одузета 1918.
- мектеб са баштом који је био одузет 1918. године за школу
- чаршијска џамија (96 м²)
- харем (120 м²)
- стара руждија коју је заузела војска (2.604 м²)
- бивша руждија која је 1919. године претворена у болницу (1.540 м²)
- ханска два дућана са баштом (629 м²)
- 32 плаца (64.588 м²) у Харемима
- 116 плацева (18.018 м²) у Беранама
- двоспратна кућа са магацином изнад чесме (22,5 м²).

Наведена добра налазила су се у Беранама и припадала су градским вакуфима, док за сеоске вакуфе у беранском срезу не располажемо подацима.

За Рожајске вакуфе такође не располажемо бројнијим изворима. Према подацима из 1925. године на овом подручју су били сљедећи вакуфи:

1. Куртагића мектеб - био је евладијат вакуф. Посједовао је кућу, двије неупотребљене зграде, кућу и три дућана. Мектеб је престао са радом 1918. године да би поново почео да ради 1926. године по одобрењу министарства просвјете.¹⁰⁹
2. Бишевска џамија - за њу се зна само да је и она била евладијат вакуф.¹¹⁰
3. Куртагића џамија - такође је била евладијат вакуф и није посједовала некретнине.¹¹¹

¹⁰⁹ АЈ, 63, в.о. - 129, Кратак издатак из вакфије, Куртагића мејтеп.

¹¹⁰ Исто, Бишевска џамија.

¹¹¹ Исто, Куртагића џамија.

4. Кучанска џамија - евледијат вакуф без некретнина,¹¹² посједовала је 2.534 динара у признаницама, датих на камату. Усљед страдања повјереника у ратовима трећина новца је пропала.
5. Куртагића-Зејнелагића гробље (самостални).
6. Кучански мектеб - посједовао је Хамзину ливаду од 11 1/2 коса у Ибарској општини. Једна ливада је била узурпирана од 1923. године и са ње није убиран приход.¹¹³ Мектеб је био затворен од 1918-1925. године, када је министарство просвјете поново одобрило његов рад.

До 1916. године вакуфском имовином у окружном муфтијству у Рожајама управљали су мутевелије по основу вакуф-нама. Тада је одузета управа мутевелијама и дата вакуфским одборима, који дуго нијесу успјели да евидентирају сву имовину вакуфа, посебно ону у новцу.¹¹⁴ Примјера ради, само је вакуф Куртагића џамије имао 33 дужника који су дуговали око 2.000 динара, Куртагића џамије муџезина 8 дужника који су дуговали око 300 динара, Куртагића мектеб 38 дужника који су дуговали око 3.000 динара итд. Преко 120 лица дуговало је вакуфима новац узет неколико година раније под камату.¹¹⁵ Министарство вјера је наредило Рожајском муфтијству да у најкраћем року наплати потраживања и у том смислу је затражена и интервенција полицијских власти.¹¹⁶ Наведена потраживања је било тешко наплатити, јер је становништво било јако осиромашило у претходним ратовима или се дијелом било иселило.¹¹⁷

Тежећи да уреди постојеће вакуфе, вакуфски одбор¹¹⁸ среза рожајског је новембра 1925. године одлучио да прода зграду бившег Куртагића мектеба, која је била руинирана, и да се добијени новац утроши за нужне поправке других вакуфских зграда.¹¹⁹ Треба напоменути да за

¹¹² Исто, Кучанска џамија.

¹¹³ Исто, Кучански мектеб, тзв. крушку ливаду узурпирао је Милић Зекић из Радеве махале.

¹¹⁴ АЈ, 63, в.о. - 123, Окружни муфтија Латиф Ђулан - мин. вјера, 27. VIII 1925.

¹¹⁵ Исто, Списак облигационих дужника вакуфа среза Рожајског 1923.

¹¹⁶ Исто, Начелник мин. вјера Хасан Ребац - среском поглавару Рожаје 4. I 1926.

¹¹⁷ Исто, Записник са сједнице вакуфског одбора 16. IX 1925.

¹¹⁸ Чланови вакуфског одбора су били: Латиф Ђулан, окружни муфтија, Хафис Јусуфспахић, Ђазим Нокић и Шећер Хаџиалагић.

¹¹⁹ Исто, Записник са сједнице вакуфског одбора среза Рожајског од 20. IX 1925.

Исто, министарство вјера - муфтијству среза Рожајског 4. XII 1925.

плавску и гусињску општину, које су имале посебне вакуфске управе, не располажемо сличним подацима, па отуда за сада остаје дјелимично непознат број и структура вакуфа у тим срединама. А да их је било, свједоче фрагментарни извори у којима се спомиње вакуф Мартинића џамије и Вусањски у Гусињу,¹²⁰ потом вакуф плавске и гусињске медресе, Везирове џамије, вакуф џамије Чекића и вакуф Старе џамије.¹²¹ Сигурно је да наведеним није исцрпљен број вакуфа у Плаву и Гусињу и да је био већи.

Пљеваљски вакуфи

Несумњиво да су на овом подручју постојале многе задужбине још од XVI вијека. Тим прије што је познато да је из овога краја био Хусеин-паша Бољанић (из села Бољанића, удаљеног 20 км од Пљеваља) који је био беглер-бег босанског ејалета, а који је у XVI вијеку подигао бројне задужбине у разним мјестима. Свакако најзначајнија је била џамија коју је подигао у свом родном крају, која је грађена 1570/71. године и која заузима једно од главних мјеста међу споменицима исламске архитектуре на јужнословенском подручју.¹²² Вакуф-нама Хусеин-паше Бољанића није сачувана, али се зна да је поред новца за изградњу џамије давао и новац за градњу других грађевина (каравансарај, имарет, хан) и да је завјештао одређене посједе од чијих би се прихода издржавали службеници и вршила поправка вакуфа.¹²³ Пљеваљски вакуфи су се одржали до XX вијека и из појединих извора се може закључити да су посједовали велико богатство, што у некретнинама, што у новцу. Управе вакуфа су у османском периоду вакуфски новац посуђивале појединим лицима са 9% камате, а све признанице гласиле су на вриједност у злату (1 турска лира 138 гроша у сребру, 1 наполеондер 120 гроша у сребру). Као и други, пљеваљски вакуфи су послје балканских и првог свјетског рата, остали без значајног дијела новца, јер је велики број дужника осиромашео и није био у стању да намирају дуг, други дио се иселио (у Босну и Турску), а сва вакуфска архива

¹²⁰ АОИВЗСТБ, Несређена грађа, Списак вакуфа...

¹²¹ Исто, Стање депозита на дан 30. IX 1933.

¹²² Видјети више: А. Андрејевић у књизи "Исламска монументална умјетност XVI вијека у Југославији", Београд 1984.

В. Србљановић, Хусеин-пашина џамија у Пљевљима, Мостови часопис за културу, умјетност и културни живот, бр. 7 год. II, Пљевља 1970.

Др Енес Пелидија - Др Бехија Златар, Пљевља и околина у првим стољењима османско-турске власти, Пљевља 1988.

¹²³ Исто.

је страдала у ратовима. Зато је било случајева да се многи вакуфи не евидентирају или се због немарности родбине то не уради на вријеме. Илустративан је примјер Хаџи Селмана Љухара, који је 1918. године завјештао дућан за учење хатми, потом бријачницу, три дућана и пекару у Хамдија махали истоименој џамији. Усљед немарности насљедника наведени вакуф дуго није служио сходно завјештању добротвора.¹²⁴ Као и код других вакуфа у сличним случајевима, и овдје је министарство вјера тражило да се дуговани новац вакуфима поврати, пријетњом да ће изложити продаји непокретна добра дужника уколико нијесу дошла под удар аграрне реформе.¹²⁵ Уз то, промјена монете плаћања је узроковала одлуку вакуфског меџлиса да не наплаћује потраживања у папирном новцу.¹²⁶ Дужници су пак одбијали да плате камате за ратне године а дио њих је био спреман да главницу плати по важећем курсу, који је био неповољан у односу на златне монете које су биле основни капитал вакуфа.¹²⁷ Најстарији пљеваљски вакуф, Хусеин-пашин, имао је 1922. године 80 дужника који су дуговали 393 хиљаде и 298 стотина гроша или 54.456,49 круна. Међу дужницима је било и таквих који су зајам узели још 1871. године. Зајмове није узимало само муслиманско, већ и православно становништво.¹²⁸ У исто вријеме вакуф Сулус је имао 77 дужника (муслимана и православних) који су дуговали 178.919,24 гроша или 42.848,12 круна.¹²⁹ Вакуф Медреса имао је 18 дужника који су дуговали 35.439,10 гроша или 18.376 круна, вакуф Одабаши 3 дужника (6.470), вакуф Хаџизекерија 7 дужника (16.037,36 гроша).¹³⁰ Према расположивим подацима пљеваљским вакуфима је укупно 185 дужника дуговало 630.164,06 гроша или 120.182,27 круна.

Према подацима из 1921. године пљеваљски вакуфи имали су сљедеће приходе:

¹²⁴ АЈ, 63, в.о. - 137, Окружни муфтија Дервиш Шећеркадић, мин. вјера 29. I 1921.

¹²⁵ Исто, Дервиш Коркут - муфт. Пљеваља 29. IV 1922.

¹²⁶ Исто, Д. Шећеркадић - мин. вјера 15. IV 1922.

¹²⁷ Исто, Д. Шећеркадић - мин. вјера 11. VI 1922.

¹²⁸ Примјера ради у списку дужника налазе се и имена: Николе Марковића, Илије Малибрка, Вујице Калаџије, Јака Живковића, Кирила Ђирковића, Ристала Лебовца, Марта Јовашевића, Јована Шљуке, Васа Грујичића, Срета Грујичића, Риста Кујунџије, Дика Новаковића, Милана Контнића, Стева Леовца, Џмиљана Коловића.

Исто, Списак вакуфског капитала у округу пљеваљском - Вакуф Хусеин-паше.

¹²⁹ Исто, вакуф Сулус.

¹³⁰ Исто, Списак вакуфског капитала...

1. Вакуф Медреса - предвиђен је приход од 6.201 динар (наплаћивано само 1.950,57 динара). Зграда медресе је 1918. године била заузета од стране државног надлештва и претворена у канцеларије.¹³¹ Рјешењем министарства вјера од 16. V 1925. године поново јој је одобрен рад а за мудериса је постављен Абдулах Ајни еф. Барјактаревих.¹³²
2. Вакуф Хаџизекерије - имао је приход од 797 динара.¹³³
3. Вакуф Сулус - планиран је приход од 2.600 динара (остварио 4.604).¹³⁴
4. Вакуф Одабаши - имао је приход од 222 динара.¹³⁵
5. Вакуф Ризванија - имао је планиран приход од 400 динара (наплаћено 372,25 дин.).¹³⁶ Кућа завјештана овом вакуфу била је руинирана па су од министарства тражена средства за поправку.¹³⁷
6. Хусеин-пашин вакуф - посједовао је осам зграда које су биле оштећене у рату. Вакуф је остваривао приход од 17.681,85 динара у 1921. години.¹³⁸

Сви расположиви подаци указују на запуштеност и лоше газдовање пјеваљским вакуфима. Због тога је надлежно министарство наредило пјеваљском муфтијству да одмах распише изборе за вакуфске одборе на којима би учествовало сво муслиманско становништво с правом гласа.¹³⁹ Муфтијство је одгађало изборе што је изазвало протест појединих лица

¹³¹ АЈ, 69-52/81, Закључни рачун Медресе вакуфа за 1921.

¹³² Видјети: исто, Записник сједнице вакуфског одбора од 21. VI 1925; Шећеркадић-муфтијству Београд 26. VI 1925; Шећеркадић-мин. вјера 4. VI 1925; Записник сједнице вакуфског одбора од 14. VI 1925; Рјешење о постављењу Абдулаха Ајни еф. Барјактаревиха за мудериса медресе у Пљељвима 7. IX 1925.

¹³³ Исто, Закључни рачун хаџи Зекерије вакуфа за 1921.

¹³⁴ Исто, Сулус вакуф.

¹³⁵ Исто, Одабаши вакуф.

¹³⁶ Исто, Вакуф Ризванија.

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ Исто, Закључни рачу за 1921, Хусеин-пашин вакуф.

¹³⁹ Исто, Д. Коркут-муфтијству Пљељва 8. II 1923.

незадовољних његовим радом¹⁴⁰ и надлежног министарства,¹⁴¹ које је разријешило дужности постојећи вакуфски одбор у Пљевљима.¹⁴² Избори су ипак одржани 25. III 1923. године у вакуфској згради "Киратсхани"¹⁴³ и на њима је изабран вакуфски одбор чији избор министарство није одобрило, јер није коришћено тајно право гласа сходно правилнику за избор "Џемати исламије мецлиса" из времена османске владавине.¹⁴⁴ Поједини незадовољни грађани су упозоравали надлежно министарство да су у одбор ушли сродници муфтије Шећеркадића и поједини вакуфски дужници.¹⁴⁵ Нови избори су одржани 8. јуна 1923. године, овога пута коришћењем тајног права гласа,¹⁴⁶ и у вакуфски одбор су изабрани: Мустафа еф. Атлагић (трговац), Али еф. Чаушевић (трговац), Махмутбег Дрнда (земљорадник), Али еф. Кадрибашић (трговац) и Смајо Љуца (трговац). Избор овог одбора потврдило је надлежно министарство.¹⁴⁷ Највећи подухват новоизабраног вакуфског одбора била је изградња зграде "Хусеин паше вакуфа", за шта је добијен кредит од министарства вјера у висини од 80.000 динара.¹⁴⁸ Зграда је завршена 1928. године.

Према једном попису из средине 30-тих година у Пљевљима се налазило 11 вакуфа: Хаџи Хасан, Хаџи Зекерија, Ризваније Одабаши, Хусеин-паша, Сус, Јусуф Кади, Мисри Ахмед-бег, Ђурковац, Хамидија и Медреса.¹⁴⁹

¹⁴⁰ Исто, Узеир Иглица-мин. вјера 28. II 1923 (телеграм)

¹⁴¹ Исто, Коркут - муфтијству Пљевља 1. II 1923.

¹⁴² Исто, Објава мин. вјера од 8. II 1923. Дужности су разријешени З. Мршић, А. Арбеговић, Р. Ризамулић, Х. М. Атлагић и Х. Дрнда.

¹⁴³ Исто, Записник о састанку правих гласача муслимана вароши Пљевља 25. III 1923.

¹⁴⁴ Исто, Коркут - муфтијству Пљевља 4. IV 1923.

¹⁴⁵ Исто, Представка Теуфика Тахирбеговића, Иглица Узеира, Абдулаха Карахметовића - мин. вјера 11. IV 1923.

¹⁴⁶ Исто, Записник од 8. VI 1923.

¹⁴⁷ Исто, Списак новоизабраних чланова вакуфског мецлиса на дан 8. VI 1923.

¹⁴⁸ АЈ, 63, в. о. - 129, Д. Шећеркадић - мин. вјера 15. II 1928.

Исто, Разрешница од 21. II 1928.

¹⁴⁹ АОИВЗСТБ, Попис вакуфа...

* * *

Из претходно наведеног може се закључити да је муслиманско становништво у Црној Гори посједовало многе задужбине захваљујући разним добротворима у разним временима, из различитих побуда, са различитом намјеном. Посматрање овога проблема у једном релативно кратком временском периоду не омогућава cjеловиту презентацију проблематике везане за вакуфе, њихову генезу, социјални и економски значај, значај у привредном, културном и вјерском смислу. С друге стране, површно навођење података о вакуфима у Црној Гори и њиховом инвентару указује на значај и потребу исцрпније анализе ове проблематике за сагледавање укупне прошлости муслиманског становништва на овим просторима.

Dr Šerbo Rastoder

VAKUFS IN MONTENEGRO BY THE END OF XIX AND XX CENTURY

Summary

This work is the first attempt to enlighten the problem of founding, management with vakufs (property of Muslim religion community) in Montenegro by the historic facts. Vakufs are the memorials known in the Islamic world that often originate by the testament of an individual for the good purpose and according to the teaching of Islamic religion. These memorials are known here since the Turks came (from the Islamization). In the former Turkey the question of vakufs was regulated by the regulations of the shariat law (Muslim law). Since 1878, Montenegro guaranteed the right on property to the Muslims (after the Berlin congress), so the vakufs continued to exist there where the Muslim citizens were.

From 1918, from the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians vakufs slowly came under straight state administrations and supervision.

Here are analysed rights and regulations that regulate the status of vakufs in Montenegro (1878-1918.) in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (1918-1941), and after that one by one are numbered vakufs in Montenegro (at Bar, Ulcinj, Podgorica, Pljevlja, Plav, Rožaje and Bijelo Polje) time of their foundation, material values, way of management and their purpose.

It is possible to conclude from this research that the vakufs were the social base of work of the Islamic community in this area.